

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М. П. ДРАГОМАНОВА

КРИВОБОК ОЛЕКСАНДР ПАВЛОВИЧ

УДК 94(477)''18/19'': 32(043)

ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛІТИЧНИХ ПАРТІЙ ТА ОРГАНІЗАЦІЙ НА ПІВНОЧІ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ
УКРАЇНИ В КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

07.00.01 – історія України

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Київ – 2009

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано на кафедрі історії та філософії історії Інституту філософської освіти та науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова Міністерства освіти і науки України.

Науковий керівник – доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України
Дробот Іван Іванович,
Національний педагогічний
університет імені М. П. Драгоманова,
директор Інституту філософської освіти та науки, завідувач кафедри історії та
філософії історії.

Офіційні опоненти: доктор історичних наук, професор Мордвінцев В'ячеслав Михайлович,
Київський національний університет ім. Тараса Шевченка,
завідувач кафедри історії Росії;

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Донік Олександр Миколайович,
Інститут історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу історії
України ХІХ – початку ХХ ст.

Захист відбудеться “ 17 ” квітня 2009 р. О 16.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої
ради К 26.053.02 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова,
01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова, 01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий “ 16 ” березня 2009 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради
ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Т. А. Стоян

Актуальність теми. Формування громадянського суспільства, багатопартійної політичної системи є однією з провідних тенденцій сучасного розвитку української держави. Тому закономірним є пошук інтересу як учених-істориків, так і пересічних громадян до політико-партійної проблематики в цілому і, зокрема, до періоду кінця ХІХ – початку ХХ ст. Цей період в історії українських земель характеризувався першим досвідом становлення багатопартійності в умовах модернізації всіх сфер суспільного життя, наростання змін і потрясінь у суспільстві. Крім загальних проблем розвитку партійної системи актуальним є дослідження ролі регіональних особливостей у сучасному політичному, релігійному, культурному житті нашої держави. Це, у свою чергу, зумовлює необхідність детального вивчення діяльності місцевих партійних осередків у контексті суспільного життя окремих регіонів.

Потреба дослідження півночі Лівобережної України обумовлена, по-перше, історичним розвитком регіону, як північної половини колишньої Гетьманщини з її самобутніми соціальними, господарськими особливостями; по-друге, етнічною розмаїтістю її національно змішаного населення; нарешті, політико-територіальними особливостями, що вплинули на формування майбутнього прикордонного регіону і розподіл його території у 1918-1926 рр. між УСРР, БСРР та РСФРР.

Отже, науковий аналіз обраної теми відповідає сучасним завданням розвитку української історичної науки в цілому, політичної історії та історичної регіоналістики. Розгляд її здійснюється в загальному руслі вивчення соціально-політичної історії України.

Зв'язок роботи з науковими темами, програмами, планами. Дисертація виконана в рамках наукового напрямку «Теорія та технологія навчання і виховання в системі освіти», що розробляється в Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова, та відповідно до науково-дослідницької тематики кафедри історії та філософії історії Інституту філософської освіти і науки «Державницьке, суспільно-політичне життя та освіта в Україні ХХ-ХХІ ст.». Тема дисертації затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова 31 січня 2006 р., протокол № 6.

Метою роботи є комплексний аналіз особливостей діяльності загальноросійських і національних політичних партій та організацій різних ідеологічних напрямів у регіоні в кінці

XIX – на початку XX століття.

Зазначена мета конкретизується у таких завданнях:

проаналізувати стан і ступінь дослідження проблеми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;

простежити процеси зародження регіональних відділів різних політичних сил та їхньої організаційної розбудови;

з'ясувати особливості розгортання інформаційно-пропагандистської роботи політичних партій і груп у різні історичні періоди;

висвітлити взаємовідносини політичних партій між собою, із владними органами, органами місцевого самоврядування;

окреслити процес залучення до політичних партій населення; визначити його реакцію на лозунги, програми й дії партій, а також ступінь впливу політичних партій та організацій на участь населення в політичному житті;

висвітлити ставлення проводу місцевих відділів політичних партій та організацій до українського питання.

Об'єктом дослідження є суспільно-політичне життя, становлення та розвиток соціально-політичних інститутів в Україні.

Предмет наукового пошуку – діяльність місцевих осередків загальноросійських і національних політичних партій та організацій різних ідеологічних напрямів на півночі Лівобережної України в кінці XIX – на початку XX століття.

Хронологічні рамки роботи обіймають другу половину 90-х рр. XIX ст. – 1914 р. Нижня межа обумовлена виникненням перших ліворадикальних політичних партій у Російській імперії (1897 р. виник Бунд, 1898 р. – РСДРП), які незабаром почали діяти й на Лівобережжі України. Верхня межа означена початком Першої світової війни, яка змінила умови існування політичних партій та організацій у державі в цілому й регіоні зокрема.

Територіальні межі дослідження охоплюють північну частину регіону Лівобережної України, колишньої Гетьманщини, яка від початку XIX ст. в адміністративному плані збігалась із межами Чернігівської губернії за адміністративно-територіальним поділом Російської імперії. За сучасним адміністративно-територіальним поділом сюди відносяться Чернігівська область, північна частина Сумської, північно-східна частина Київської областей України та західна половина Брянської області Російської Федерації.

Методологічною основою дисертації є принципи історизму, об'єктивності, системності. При написанні роботи автор користувався комплексом методів пізнання, а саме: історико-генетичним (у послідовному висвітленні виникнення й розвитку партійних організацій), проблемно-хронологічним (у визначенні структури роботи), методами проблемного аналізу (під час розгляду функціонування політичних об'єднань відповідно до визначених завдань дослідження) та порівняльного аналізу (для співставлення результатів діяльності окремих політичних течій у регіоні, а також аналогічних організацій у суміжних регіонах); синтетичним методом (в об'єднанні результатів дослідження в єдину наукову картину реконструкції історичної дійсності).

Наукова новизна дослідження. У дисертації вперше проведено порівняльний аналіз інформаційно-пропагандистської діяльності місцевих осередків політичних партій та організацій на півночі Лівобережжя України. Уточнено час і обставини виникнення партійних організацій, висвітлено регіональні особливості їх організаційної розбудови. У роботі всебічно розглянуто особливості взаємодії політичних партій і груп із населенням регіону, місцевою владою та між собою. Проаналізовано ставлення місцевих організацій загальноросійських і єврейських політичних партій до українського питання. Вперше здійснено спробу висвітлити маловідомі сторінки діяльності політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України. Це, зокрема, історія діяльності анархістів у краї в 1906-

1910 рр.; історія поміркованих єврейських партій та організацій у регіоні, а також ідейних течій, що входили до сіоністського руху; діяльність російських консервативно-монархічних, націоналістичних об'єднань та політичних сил ліберального напрямку в міжреволюційний період, частково також російських та українських есерів. У роботі вперше реалізовано спробу системного висвітлення участі в політичному житті регіону всіх діючих на його території політичних сил.

Практичне значення дисертації полягає в тому, що її теоретичні положення, висновки та фактичний матеріал можуть бути використані в процесі підготовки колективних праць та індивідуальних монографій з історії України і її окремих регіонів (зокрема при проведенні порівняльного аналізу), розробки нормативних та спеціальних курсів з політичної історії України й історії політичних партій, а також у курсах історичного краєзнавства.

Апробація результатів роботи відбувалась у формі виступів на III Міжнародній науковій конференції «Знаки питання в історії України: регіональний вимір української історії» (Ніжин, квітень 2007 р.), XI Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, травень 2007 р.), XII Запорізьких єврейських читаннях (Запоріжжя, травень 2008 р.), Міжнародній науково-практичній конференції «Російсько-Білорусско-Українське пограниччє: проблеми формування єдиного соціокультурного пространства – історія и перспективи» (Брянськ, вересень 2008 р.), III Міжнародній науковій конференції «Національна інтелігенція в історії та культурі України» (Вінниця, жовтень 2008 р.).

Публікації. Основні результати дисертації викладені у 8 статтях, із яких 6 – у наукових фахових виданнях, що входять до переліку ВАК України в галузі “історичні науки”.

Структура дисертації зумовлена її метою та завданнями. Робота складається з переліку умовних скорочень, вступу, чотирьох розділів (13 підрозділів), висновків, списку використаних джерел і літератури (420 позицій), шести додатків. Загальний обсяг дисертації – 242 сторінки, з них 192 сторінки основного тексту, список використаних джерел та літератури займає 40 сторінок, 10 сторінок займають додатки.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У вступі здійснено загальну постановку проблеми, обґрунтовано актуальність теми дослідження, визначено мету й завдання наукового пошуку, його об'єкт і предмет, окреслено зв'язок із науковими програмами, планами, темами, визначено хронологічні рамки та територіальні межі дослідження, методологічну базу, вказано на наукову новизну, практичне значення дисертації, подано інформацію про апробацію та публікацію результатів дослідження.

У першому розділі “Стан наукової розробки та джерельна база” здійснено огляд історіографічної літератури та стану джерельної бази дисертаційної роботи.

Історіографія проблеми за територіальними рамками досліджень розподіляється на дві великі групи: 1) праці з краєзнавчої і регіональної історії; 2) дослідження історії політичних партій у всеукраїнському та всеросійському масштабі.

Праці про місцеві події до 1914 р. невеликі і мають фрагментарний характер. У 20-30-х рр. ХХ ст. з'явилися перші спроби узагальнити політичну історію регіону, головна увага в них присвячувалася політичним організаціям, що боролись проти царизму. Практично всі автори писали у руслі марксистської методології. З них виділяються роботи Й. Дроздова та В. Щербакова
Ю Щербакова

. Останнє характерне повнотою висвітлення, враховує, окрім РСДРП, інші політичні сили соціалістичного спрямування на півночі Лівобережжя.

Увага до історії місцевих партійних організацій, занедбана у період сталінізму, почала відроджуватись із середини 1950-х рр. У 50-80-ті рр. ХХ ст. вийшли праці, присвячені історії обласних організацій РСДРП(б), серед яких відзначимо за повнотою фактичного матеріалу монографію Є. Диренка

Диренка Є.
. Значним кроком у краєзнавчих дослідженнях стало видання «Історії міст і сіл УРСР»

Бочарнінформація про місцеві політичні події тут подана дуже дозовано й несистематично

, хоча інформація про місцеві політичні події тут подана дуже дозовано й несистематично. Загальним недоліком цих робіт, написаних на основі марксистсько-ленінської ідеології, було зосередження лише на історії більшовицьких організацій, діяльність інших політичних сил замовчувалася.

З настанням перебудови розширився спектр тематики цієї групи досліджень. Однак лише з 1991 р. в історіографії з'являються праці, присвячені темам, які від 20-х рр. ХХ ст. свідомо залишались «білими плямами». Дослідження, об'єднані в дану групу, можна розподілити на три частини. Перша – статті про окремі партійні організації

† Атауті про окремі партійні організації

& і Атауті про окремі партійні організації

. Ці статті мали здебільшого обмежений обсяг і були присвячені вузьким темам з історії діяльності даних політичних сил. Друга – видання енциклопедичного характеру, праці з історії окремих міст

† 2 видання енциклопедичного характеру про історію окремих міст. "Ретя

. Третя – перші праці, присвячені узагальненню політичної історії регіону. У спільній праці Т. Демченко та В. Онищенко

Онищенко Т. Демченко В. Онищенко

Онищенко Т. Демченко В. Онищенко

поза увагою авторів залишилася діяльність частини партій, а також території північних повітів. Монографія С. Наумова

Наумова С.

Присвячена детальному аналізу історії політичних течій на Лівобережній

, присвячена детальному аналізу історії всіх українських політичних течій на Лівобережній

Україні, вирізняється значною кількістю джерел, неупередженістю і зваженістю висновків.

Однак поза увагою дослідника залишилися загальноросійські та єврейські політичні сили.

Значні досягнення має друга група наукових досліджень, присвячена історії політичних

партій в Україні. Уже на початку ХХ ст. з'явилися видання узагальненого характеру

начні досягнення наукових досліджень

Присвячена історії політичних партій в Україні

7. Вийшли видання загального характеру

Окремі праці про історію українського націоналізму

2. вивчення історії політичних партій характеризується посиленою увагою до еволюційних організацій

Перед дослідженнями виділимо праці

. У 1920-ті рр. вивчення історії політичних партій характеризується посиленою увагою до революційних організацій і революційного руху. Серед досліджень того часу виділимо праці Й. Гермайзе й А. Ріша

Ю. Ріша

. З'явились декілька робіт, присвячених єврейському робітничому руху з особливою увагою

У праці В.В. Стрільця

Ю !трільцяБ 4етальноР?ростеженоРАтворенняР

детально простежено створення Загальної української організації, виникнення на її базі Української Демократичної партії, її розкол і перетворення в УДРП, трансформацію цієї організації в Товариство українських поступовців, а також участь чернігівських діячів у цих процесах.

Історія єврейських політичних об'єднань ґрунтовно висвітлена у розвідках сучасних українських учених В.І. Гусева

усеваБ 9Р

й О.Я. Наймана

айманаБ.

. Однак їхні відомості про місцеві партійні осередки на Лівобережній Україні потребують доповнення місцевим архівним матеріалом.

У роботі А. Білоус

ілоусБ @озглянутоР4іяльністьРГернігівськоїРЗрупиР:адетівБ 0леР?озаР

WіР2заєминамиР7РVншимиР?артіямиБ 2ладоюБ =аселеннямБ

=аявніР?омилкиР2Р>цінкахРWіРАоціальноїР1азіЮ

!тавленняР:адетівР4оРСкраїнськогоР?итанняР@озглянутоРСРАтаттіР\$Ю !амойловаБ.

. Важливий внесок у дослідження російського чорносотенного руху було зроблено

С. Степановим

ажливийР2несокРСР4ослідженняР@осійськогоРГорносотенногоР@ухуР1улоР7робленоР!Ю

!тепановимБ,

ОлеР0вторР7алишивР?озаРСвагоюР4іяльністьР<ісцевихР>середківР2Р#країніЮ

, але автор залишив поза увагою діяльність місцевих осередків в Україні. З українських дослідників найбільш детально висвітлено напрями і течії російського консервативно-монархічного руху в Україні, їх виникнення, розвиток, ідеологію, діяльність, соціальний склад у працях І.В. Омелянчука

мелянчукаБ.

. Проте потребує уточнення діяльність цих організацій на території північного Лівобережжя.

Серед досліджень, присвячених комплексному аналізу історії політичних партій в Україні кінця ХІХ – початку ХХ ст., виділяються монографії та статті А.І. Павко

авкоБ. "аР=езважаючиР=аР2сіР?озитивиБ

СР=ихР=едостатньоР@озкритоР>особливостіР>рганізаціїРВаР4іяльностіР<ісцевихР?олітични
хРЗрупР=аР?івночіР

. Та незважаючи на всі позитиви, у них недостатньо розкрито особливості організації та діяльності місцевих політичних груп на півночі Лівобережної України. Такий же недолік має і перший том «Політичної історії України»

. "акимРГсиномБ ВсторіографіяР?роблемиР?ройшлаРВривалийРНляхР@озвиткуБ

=акопиченоР7начнийРДактичнийР<атеріалЮ

. Таким чином, історіографія проблеми пройшла тривалий шлях розвитку, накопичено значний фактичний матеріал. Наявні як видання місцевого, так і загально регіонального характеру.

Найдетальніше вивчена діяльність у регіоні організацій РСДРП, а також українських політичних партій – РУП, УСДРП, Спілки, УДРП та ін. Водночас історіографічний доробок страждає на односторонність, обтяжений ідейною спадщиною тоталітарного періоду, відсутній комплексний порівняльний аналіз діяльності політичних партій на півночі Лівобережжя.

Частина цих партій та організацій згадуються істориками лише епізодично.

Джерельну базу дисертаційної роботи складають насамперед архівні матеріали – документація правоохоронних органів, листування, неопубліковані рукописи, матеріали дізнань, слідчі справи, матеріали документального фонду Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського, а також збірники опублікованих документів і матеріалів, мемуарна література, періодичні видання початку ХХ ст.

У дослідженні використано матеріали 134 справ із 22 фондів архівів України, частина яких до наукового обігу вводиться вперше. Зокрема, опрацьовано фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ф.3807 «Особистий фонд А. Жука»); Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ф.41 «Єврейські націоналістичні партії та організації», ф.59 «Колекція спогадів про революційний рух, Жовтневу революцію, громадянську війну і соціалістичне будівництво на Україні»); Центрального державного історичного архіву України в м. Києві (ф.268 «Одеське охоронне відділення», ф.274 «Київське губернське жандармське відділення», ф.275 «Київське охоронне відділення», ф.276 «Південно-Західне охоронне відділення», ф.318 «Київська судова палата», ф.320 «Полтавське жандармське управління», ф.1439 «Чернігівське жандармське управління», ф.1682 «Харківське жандармське управління»); Державного архіву Чернігівської області (ДАЧО) (ф.127 «Чернігівське губернське правління», ф.128 «Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора», ф.Р-592 «Колекція матеріалів «Боротьба за встановлення та зміцнення радянської влади»», ф.Р-1275 «Пухтинський В.К.», ф.Р-1403 «Васютинський М.М.») та ніжинського відділу ДАЧО (ф.340 «Ніжинська міська управа», ф.342 «Ніжинська повітова земська управа», ф.1108 «Помічник начальника Чернігівського губернського жандармського управління в Ніжинському повіті»).

Ряд цінних матеріалів виявлено нами в особистих фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (ф.23 «Бережков М.М.», ф.127 «Лілеєв М.І.», ф.131 «Могилянський М.М.») та документальному фонді Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського.

Окрім неопублікованих, при написанні дисертаційного дослідження використано джерела, видані у збірниках матеріалів і документів. З них виділимо офіційні постанови та матеріали окремих партій початку ХХ ст.

; збірники документів радянського періоду; Списенні збірники документів присвячені Кремлю, партіям, особам, ухваляючи видання Росії протягом останніх років; Списення збірники особистих матеріалів.

Важливою групою джерел є преса початку ХХ ст., як місцева, так і загальноросійська. Це газети «Десна», «Утренняя заря», «Черниговское слово», «Слово», «Будущность», «Восход», матеріали яких дають змогу висвітлити настрої населення, проведення виборів до Державної думи, діяльність місцевих організацій ліберальних, чорносотенних та сіоністських політичних течій.

Широко використана в дослідженні численна мемуарна література. Тематично її можна поділити на збірники спогадів 1920-х рр., присвячені річниці революції 1905 р.

, 40 років революції, збірники спогадів 1920-х рр., присвячені річниці революції 1905 р.

, 40 років революції, збірники спогадів 1920-х рр., присвячені річниці революції 1905 р.

Збірники спогадів 1920-х рр., присвячені річниці революції 1905 р.

Збірники спогадів 1920-х рр., присвячені річниці революції 1905 р.

Збірники спогадів 1920-х рр., присвячені річниці революції 1905 р.

Таким чином, для досягнення поставленої мети було використано кілька груп джерел, різноманітних за змістом і характером. З різною мірою упередженості й обсягом охопленого матеріалу вони створюють достатню основу для виконання завдань дисертаційного дослідження.

Отже, з'ясовано недостатнє висвітлення регіональних аспектів діяльності ряду політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України. Це особливо стосується місцевих відділів російських ліберальних та консервативних партій та єврейських політичних організацій, історія яких не була предметом вивчення. Зазначені питання, а також здійснення порівняльного комплексного аналізу їх діяльності залишаються відкритими і перспективними для розгляду у нових наукових дослідженнях. Аналіз стану джерельної бази з даної тематики засвідчує можливість реалізації цих розвідок за умови залучення різних груп архівних та опублікованих джерел.

У другому розділі «Виникнення та розвиток політичних партій до середини 1905 року» йдеться про зародження і становлення на півночі Лівобережної України на межі XIX – XX ст. перших партійних організацій, політизацію українського та російського ліберально-демократичного руху, активізацію й особливості їх діяльності після початку революції 1905 р.

Тривала діяльність прихильників народництва та марксистських гуртків у кінці XIX ст. на півночі Лівобережжя України передувала і безпосередньо призвела до започаткування соціалістичних партійних осередків. Незалежно від них на межі століть серед єврейської інтелігенції регіону поширюються ідеї сіонізму й утворюються гуртки. Український національний рух у цей час зосереджується в рамках Громади в Чернігові та поодиноких гуртках Братства тарасівців, які з 1897 р. консолідуються в Загальній українській організації. У земських структурах підтримуються традиції земського лібералізму.

На 1901-1903 рр. припало заснування в краї перших політичних організацій соціалістичного спрямування, які у 1904-1905 рр. розвинули сформовану партійну мережу. Соціал-демократичні течії у цей час цілковито переважали, їхня мережа динамічно розвивалась. Провідні позиції серед них посіла РСДРП. Головними районами її діяльності стали північні повіти Чернігівської губернії, осередки яких з 1904 р. об'єднались у Поліський комітет, міста Конотоп та Чернігів з околицями. Найбільший центр партії есерів знаходився в Чернігові, однак їхні успіхи в масовій роботі були незначними.

Водночас у регіоні утворилась мережа осередків Бунду і РУП. У територіальному поширенні більших успіхів досяг Бунд, у той же час діячі РУП досягли більш швидкого росту власної організації. Партійний осередок РУП у Ніжині поступово став центральним для організацій регіону і заклав підвалини для розбудови партійної мережі. РУП значно розширила діяльність у південних і центральних повітах губернії протягом весни-осені 1905 р. Інтенсивно розвивалась робота анархічної групи в Ніжині, створеної у 1903-1904 рр. В інформаційно-пропагандистській діяльності серед населення лідером були російські соціал-демократичні організації, які мали кращі кадрові та технічні можливості. У 1905 р. осередки РУП поступово наздоганяли їх за обсягом і кількістю назв видань. Організації есерів і Бунду користувались переважно завезеною літературою. Найменше розповсюджували літератури анархісти.

У середовищі єврейського сіоністського руху на початку 1900-х рр. значний вплив мали релігійні діячі. В діяльності осередків сіоністів переважала культурно-фінансова, а не політична складова. У 1905 р. в губернії з'являються групи сіоністів-соціалістів. Українські громадські діячі випередили російських колег у створенні політичних організацій, утворивши осередок Української демократичної партії. Але російський ліберальний рух, організований осередками «Союзу визволення», опираючись на земські структури, набрав значно більшого

масштабу. З кінця 1904 р. в губернському земстві з'явилася праволіберальна опозиція, щоправда, ще не оформлена і пасивна. На осінь 1905 р. розвиток окремих нелегальних осередків у регіоні впритул підійшов до становлення цілісної системи регіональних парторганізацій, включених у політичне життя держави.

Таким чином, у кінці 1890-х – у першій половині 1900-х рр. на території регіону відбувалось інтенсивне становлення мережі місцевих груп різних політичних сил. Найчисленнішими і найкраще організованими серед них були осередки партій РСДРП, Бунду, РУП. Ліберально-демократичні об'єднання лише готувались до перетворення у політичні партії.

У третьому розділі «Діяльність політичних партій на півночі Лівобережної України у жовтні 1905 - червні 1907 рр.» досліджується розвиток осередків політичних партій у період від видання маніфесту 17 жовтня 1905 р., що дозволив легальні політичні організації, до 3 червня 1907 р., коли розпуск II Державної думи закінчив розгортання революції.

Обґрунтовано тезу про те, що події жовтня-грудня 1905 р. стали переломним моментом у житті місцевих політичних організацій. Саме з цього часу розпочалася криза і поступове зниження активності осередків РУП-УСДРП, частково бундівських груп. Продовжували кількісно зростати групи сіоністів-соціалістів, малопомітні, однак, у політичному житті. Найчисельнішою серед ліворадикальних угруповань залишалась РСДРП, значно зросла популярність есерів. Терористична діяльність анархістів тривала і набула криміналізованого характеру. У другій половині 1906 – на початку 1907 рр. переживають кризу й організації РСДРП та ПСР. Більша частина прихильників і осередків РСДРП перейшла на бік «Спілки», а менша, разом із частиною есерів – до груп есерів-максималістів, особливо активних у північних і східних повітах. Серед есерів, особливо на півдні та сході губернії, виділилась також українська течія, прихильники якої утворюють подекуди окремі організації. Серед значної частини селян набула популярності позапартійна Трудова група.

У розділі простежено виникнення і становлення регіональних відділів ліберальних партій лівого крила (кадетів) та правого («Союз 17 октября», Партія правового порядку та ін.). До середини 1907 р. домінантною і найактивнішою серед цих організацій була партія кадетів. Однак її домінування не спиралося на широку соціальну базу й підтримку населення, а було швидше ситуативним. Протягом 1906-1907 рр. в органах місцевого самоврядування її позиції поступово витіснили октябристи. Український поміркований національний рух у регіоні в ці роки не вів активної політичної діяльності внаслідок розколу і паралельної участі його членів в інших партіях. Установлено активну діяльність у регіоні Союзу за досягнення рівноправ'я євреїв у Російській імперії, а також розкол його у 1906 р. на організації Єврейської народної групи (ЄНГ) та сіоністів.

Місцеві організації консервативно-монархічного спрямування почали з'являтися на півночі Лівобережжя у першій половині 1906 р. На відміну від ліворадикальних і частково ліберальних груп розбудова їх здійснювалась «знизу», хоч і за підтримки адміністрації, у цей час відчутної. До початку 1907 р. вони консолідувалися в рамках Союзу руського народу – провідної політичної сили консервативного спрямування в регіоні. Однак, незважаючи на кількісний ріст, в умовах об'єднання лівих партій проти чорносотенної небезпеки, нестачі кадрів і власної негнучкої політики СРН не досяг ні перемог на виборах, адекватних його впливу на населення, ні авторитету серед громадськості.

Отже, спектр партійних організацій у регіоні в зазначений період розширився як в ідеологічному, так і у національному відношенні. Пережили кризу провідні регіональні організації ліворадикальних партій. З'явилися нові, як поміркованіші, так і крайні ліві сили. Виникли і зросли праві та праволіберальні організації. Розвинувся і знову розколовся єврейський політичний рух, менш помітним став український ліберальний напрям.

У четвертому розділі «Діяльність партійних організацій в умовах столипінської реакції (1907-1914 рр.)» розглядаються особливості існування й розвитку партійних організацій регіону в

умовах політичної стабілізації після закінчення революції в 1907 р. та певної активізації політичного життя у середині 10-х рр. ХХ ст.

Дослідженням установлено зменшення активності організацій усіх партій ліберального спрямування, особливо у кінці 1900-х рр. Фактично в регіоні в цей час діяли лише кадети й октябристи. Останні завдяки виборчим угодам із правими мали найкращі результати на виборах. Поза виборчими кампаніями ліберальні організації практично не вели масової роботи. ЄНГ у роки реакції припинила діяльність, активізуючись лише в період виборів. Сіоністи, незважаючи на переслідування поліції, зберегли організаційну структуру, а у 1912-1914 рр. їхня робота поживалася, зосереджуючись на культурно-економічних заходах. У цій же сфері зосередилась активність осередку Товариства українських поступовців. Однак за поширеністю і ступенем організованості ТУП на півночі Лівобережжя України поступалася сіоністським групам.

Робота підпільних груп соціалістичного спрямування розподіляється на два періоди, 1907-1909 та 1912-1914 рр., розмежовані цілковитим спадом активності в 1909-1911 рр. У перший період провідне місце у регіоні зберігали організації «Спілки», виділяючись як за поширенням, так і за стійкістю в умовах тотальних арештів. Заклики есерів до посилення силової боротьби та бойкоту виборів до III думи зазнали краху. Поступово занепадали організації Бунду та УСДРП, хоч осередки останніх проіснували досить довго в Ніжині і Чернігові.

~sg[OC[O[O

vj^j^vjRj^

wkw\w\

\w\wДw\P\w

zSk\P\M\C\

\

zezk_kz-zS

G

цїнь[L[@[@Г@

Припинили діяльність у 1907 р. сіоністи-соціалісти, потім анархісти. Досить вперто і довго проводили боротьбу максималісти, опираючись на підтримку населення.

Відродження соціалістичних груп відбулось у 1912-1914 рр. Але за кількістю учасників і масштабом поширення їхня діяльність поступалась не лише революційному періоду, але й 1903-1904 рр. Постійна партійна робота проводилася лише в Чернігові, в інших повітах існували поодинокі малоактивні соціалістичні групи, переважно есерівські, на півночі регіону – також соціал-демократичні. Провід в організаціях РСДРП займали більшовики. Серед єврейських робітників та учнів у 1913-1914 рр. активно діяли групи ЄСРДП (Поалей-Ціон), ідейні позиції яких наближалися до більшовицьких. Український соціалістичний рух у регіоні був представлений есерівською течією.

Організації СРН у 1907-1908 рр. продовжують зростати кількісно, організаційно, розширювати спектр діяльності, яка включає, крім політичної, культурну, благодійницьку, частково економічну сфери. Але серед більшої частини суспільства консервативні ідеї не користувалися популярністю. Зменшується в цей час і владна підтримка руху. Ці чинники, а також розкол СРН на початку 10-х рр. ХХ ст., його дискредитація у пресі та судових процесах призвели до розпаду його організацій. У 1914 р., крім Ніжина, їх фактично не існувало. У 1909-1914 рр. ідейною альтернативою до СРН намагалися виступити місцеві осередки Всеросійського національного союзу. Але ця організація мала надто вузьку соціальну базу і незначне поширення.

Отже, у 1907-1914 рр. діяльність політичних сил різних напрямів у регіоні в умовах реакції була характерна нерівномірністю і загальним зниженням інтенсивності. Лише у середині

1910-х рр. політичне життя активізувалось, а провід у ньому зайняли нові сили, переважно пов'язані з молодіжним та національним рухом.

У висновках сформульовано основні результати дослідження, які винесено на захист:

– Аналіз історіографічної літератури засвідчив по-перше, значну нерівномірність у висвітленні історії регіональних груп окремих політичних течій. По-друге, відсутня систематизована картина регіональної діяльності політичних партій (за винятком осередків українського національного руху). Над висвітленням діяльності ряду політичних сил у регіоні тяжіє радянська ідеологічна спадщина, яка потребує уважного перегляду, перевірки і введення в загальний контекст політичної історії регіону. Джерельна база, незважаючи на брак документації місцевих партійних організацій, достатньо представлена документами жандармських, судових і центральних партійних архівів, преси, листуванням, опублікованими документами та матеріалами, спогадами для вирішення завдань дисертаційного дослідження.

– Зародження на межі 1890-х – 1900-х рр. політичних організацій тісно пов'язане з попередніми етапами як поміркованого ліберального, так і революційного руху, який відіграв значну роль у формуванні свідомості своїх прибічників, заклав ідейні й організаційні підвалини для утворення партій. На провідні позиції на межі XIX-XX ст. у регіоні висунулись організації соціал-революційного і соціал-демократичного спрямування, успіхи яких прискорили політизацію суспільства та виникнення відділів інших політичних партій. Формування мережі партійних осередків розпочалось у 1901-1903 рр. і в основному закінчилося на межі 1906-1907 рр. На організаційну структуру регіональних відділів впливали умови існування і тактика діяльності. Кадети й октябристи в силу особливостей соціальної бази сформували централізовані губернські організації. Комітети революційних партій орієнтувалися на зв'язок із партійними центрами і розвиток шляхів сполучення, що не сприяло їх об'єднанню. Осередки Бунду розподілялися за впливом та зв'язками між київським і гомельським комітетами. В РСДРП виділились декілька крайових центрів, причому помічалось постійне тяжіння до об'єднання партійних груп північних повітів. «Спілка» успадкувала партійну структуру РСДРП, поділивши губернію на райони. Відносно консолідованими були губернські організації ССРП, есерів, а також РУП-УСДРП. Єдиною виступала і губернська організація СРН.

З'ясовано, що праві і правоцентристські партії відзначалися значною автономією місцевих організацій. Революційні партії спочатку (особливо соціал-демократи) орієнтувалися на суворий централізм, який поступово ослаб протягом 1905-1907 рр. Анархісти і максималісти не мали чітких організаційних форм. Сформована організаційна мережа партійних сил існувала з певними змінами до Першої світової війни.

– У проведенні інформаційно-пропагандистської діяльності ліберальні партії і значною мірою сіоністські товариства віддавали перевагу пресі та поширенню легальної літератури. Найбільших успіхів серед них досягли кадети. Інформаційний вплив на населення правих організацій, що не мали власних місцевих друкованих органів, сильно залежав від позиції влади, а також підтримки духовенства. Серед революційних партій провідними за обсягом видання і поширення літератури були місцеві організації РСДРП, особливо в північних повітах. В окремі періоди, однак, серйозну конкуренцію для них складала РУП (у 1905 р.) та есери (у 1906-1907 рр.). Але загалом протягом 1900-х рр. саме РСДРП, а потім «Спілка» найдовше постійно підтримували свою інформаційну присутність серед населення краю. У середовищі єврейських мас розгорнулася боротьба пропаганди між Бундом та РСДРП у 1905 р., а в 1906-1907 рр. – між Бундом, ССРП і Поалей-Ціон. З 1908 р. інформаційна кампанія революційних партій серед населення згорнулася і поширення літератури виконувало допоміжну роль самоосвіти.

– Анархісти й есери-максималісти протиставляли себе ідейно і практично усім іншим

політичним силам. Соціал-демократичні партії, а іноді й есери нерідко погоджували дії в революційних цілях. Найтісніші стосунки існували між регіональними відділами Бунду і РУП, а в 1906-1908 рр. – Бунду і «Спілки». Таке ж співробітництво в 1913-1914 рр. розвинулось у Чернігові між РСДРП(б) і поалей-ціоністами. У міжреволюційний період налагодилася співпраця між сіоністами та прихильниками ССРП, а також між ТУП і українськими есерами. У виборних кампаніях ліві сили і кадети разом із національними групами виступали консолідовано проти правих діячів.

Порівняно з українським, єврейський рух виявляв більшу політичну активність, але був і більш розколотий, навіть у 1907-1914 рр. Єврейські помірковані організації в регіоні залишалися увесь час організаційно відособленими від ліберальних партій, навіть якщо підтримували їх на виборах, тоді як громада УДРП мала тісний персональний зв'язок із місцевими кадетами. Поміркована течія українського руху, як і сіоністи, більше схилилася до культурно-освітньої, ніж до політичної роботи. Продовжуючи цю діяльність у міжреволюційний період, ТУП і сіоністи закладали перспективи майбутньої масової підтримки як українського національного, так і сіоністського руху.

У земських і муніципальних органах цілком домінував вплив кадетів та октябристів.

Представники влади знаходились у стані постійного протистояння з революційними групами, а також кадетами. Менше це стосувалося сіоністів та членів УДРП і ТУП. Значну небезпеку у 1905-1908 рр. для адміністрації представляли не лише соціал-демократи та есери, але й терористи крайніх напрямків. На боці влади виступали праволіберальні партії і чорносотенний рух. Але підтримка ними влади далеко не завжди означала адекватне сприяння влади цим організаціям, хоча воно надавалося в окремі періоди.

– Популярність і вплив окремих політичних течій серед населення прямо залежали від спроможності проводити масову роботу й енергійності, а також від того, наскільки заклики та пропаганда місцевих активістів відображали стихійні уявлення і прагнення мас. Найбільше займалися проведенням масової роботи течії лівого і правого спрямування. Ліберальні організації і партії, за винятком кадетів у 1906 р., намагалися впливати на маси опосередковано через пресу, літературу та громадсько-політичні організації, які, однак, часто схилились на есерівські чи соціал-демократичні позиції. Найбільший потенціал зростання виявили революційні партії. Однак здатність цих організацій залучати ті чи інші верстви населення до революційної діяльності поступалась можливостям контролювати форми їх масової активності, особливо селян. Масовий правий рух консолідувався навколо відділів Союзу руського народу. Останні розвинули крім політичної ряд інших форм діяльності. На відміну від революційних організацій, СРН досяг не лише значної чисельності, але й кращого контролю за своїми лавами. Однак союзники на півночі Лівобережжя залишилися ізольованими від суспільства, протиставивши себе всім лівим і ліберальним організаціям. Уразливим місцем руху була нестача енергійної молоді інтелігенції, а потім і внутрішні чвари. Російські націоналісти фактично не мали зв'язку з трудовими масами.

– На ставлення місцевих організацій до українського питання найбільше впливали особливості ідеології і міра взаємозв'язку й особистих контактів із представниками українського руху. Єврейський поміркований рух (як ЄНГ, так і сіоністи) був відособлений від українського. Близькими були до нього соціалістичні єврейські течії. Однак лише Бунд на практиці підтримував близьку за ідеями українську політичну організацію (РУП). Анархісти та максималісти не звертали уваги на українське питання. Представники РСДРП звертали увагу головним чином на українську форму своєї діяльності. Разом із тим легкість входження організацій РСДРП до «Спілки» у 1906 р. показує, що члени їх принципово не заперечували територіальну автономію української організації в лавах єдиної партії. Співпраця в єдиній організації російських і українських есерів, видання літератури українською мовою вказують на толерантність місцевих есерів до українського руху. Серед прихильників Трудової групи й

есерів у регіоні були помітні тенденції національного радикалізму, аж до постановки питання про автономію українських земель.

Чернігівський комітет кадетів об'єднував і прихильників, і неприхильних до українських вимог діячів. Місцевий провід СРН у 1906-1907 рр. українське питання не розглядав окремо. Погляди його загалом відповідали ідеям російських слов'янофілів і монархістів, які сприймали росіян, українців і білорусів як три гілки єдиного народу. На побутовому рівні частина союзників позитивно ставилась до збереження етнографічних особливостей українського народу. Найбільш вороже до українського руху були налаштовані місцеві відділи ВНС. З часом актуальність українського питання посилювалась, особливо у міжреволюційний період.

Список опублікованих праць за темою дисертаційного дослідження:

1. Кривобок О.П. Нарис історії РУП-УСДРП на Чернігівщині на початку ХХ століття – штрих до політичної історії регіону / О.П. Кривобок // Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст. – Випуск Х. – К.: Інститут історії України, 2005. – С.65-82.
2. Кривобок О. Національне питання в діяльності політичних партій соціалістичного напрямку на північному Лівобережжі України напередодні та в роки Першої російської революції / Олександр Кривобок // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія № 6. Історичні науки: Зб. наукових праць. – Випуск 5. – К.: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2008. – С.30-36.
3. Кривобок О.П. Анархісти на північному Лівобережжі України на початку ХХ століття / О.П. Кривобок // Література та культура Полісся. – Вип. 41. Спадщина М. Гоголя та проблеми вітчизняної і світової історії, філології та культури у сучасній інтерпретації. – Ніжин: видавництво НДУ імені Миколи Гоголя, 2008. – С.226-235.
4. Кривобок О.П. Єврейська та українська інтелігенція в національному русі на Чернігівщині між двома революціями (1907-1916 рр.) / О.П. Кривобок // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. – Вип. ХІV. Серія: Історія: Збірник наукових праць / За заг. ред. проф. П.С. Григорчука. – Вінниця, 2008. – С.323-327.
5. Кривобок О.П. Ліберальні та консервативні партії у виборних кампаніях до першої та другої Державної Думи на Чернігівщині / О.П. Кривобок // Сторінки історії: Збірник наукових праць / Відп. ред. Н.Ф. Гнатюк. – К.: ІВЦ «Видавництво «Політехніка», 2008. – Вип. 26. – С.91-105.
6. Кривобок О. Ліберальні партії Російської імперії на півночі Лівобережної України у 1905-1907 роках / Олександр Кривобок // Сіверянський літопис. – 2008. – № 3. – С.120-136.
7. Кривобок О.П. Політична культура юнацтва та студентства Чернігівщини початку ХХ століття / О.П. Кривобок // Вісник студентського наукового товариства. – Ніжин: Видавництво НДПУ імені Миколи Гоголя, 2003. – С. 3-6.
8. Кривобок О. Єврейські політичні партії та організації на північному Лівобережжі України напередодні та в роки Першої російської революції 1905-1907 років / Олександр Кривобок // Одиннадцатые Запорожские еврейские чтения, 17-18 мая 2007 г.: [сборник науч. тр.] / Б.Л. Эстеркин (ред.). – Запорожье: Запорожский национальный ун-т; Запорожское городское отделение Общества «Украина-Израиль», 2007. – С.57-64.

АНОТАЦІЇ

Кривобок О.П. Діяльність політичних партій та організацій на півночі Лівобережної України у кінці ХІХ – на початку ХХ ст. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук за спеціальністю 07.00.01 – історія України. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – Київ, 2009.

Дисертація присвячена комплексному аналізу особливостей діяльності місцевих відділів загальноросійських, українських та єврейських політичних партій на півночі Лівобережної України. Ґрунтуючись на архівних та опублікованих джерелах, аналізі історіографічної літератури, дослідження висвітлює роль зазначених політичних сил у суспільному житті регіону. З'ясовано основні риси інформаційно-пропагандистської роботи політичних сил серед населення. Присвячено увагу взаємодії партій з населенням, владою, між собою, участі у виборах. Проаналізовано становлення й розбудову організаційно-територіальної структури окремих політичних партій. Розкрито ставлення місцевих партійних організацій до українського питання. З'ясовано особливості розвитку діяльності політичних партій на межі ХІХ-ХХ ст., у роки Першої російської революції 1905-1907 рр., столипінської реакції. Ключові слова: політичні партії, місцеві партійні організації, північ Лівобережної України, Перша російська революція 1905-1907 рр., столипінська реакція, українське питання.

Кривобок А.П. Деятельность политических партий и организаций на севере Левобережной Украины в конце ХІХ – начале ХХ вв. – Рукопись.

Диссертация на соискание учёной степени кандидата исторических наук по специальности 07.00.01 – история Украины. – Национальный педагогический университет имени М. П. Драгоманова. – Киев, 2009.

Диссертация посвящена проблеме комплексного анализа деятельности местных организаций политических партий на севере Левобережья Украины в конце ХІХ – начале ХХ вв. Данная проблема раньше не была предметом специального исследования. На основании широкой базы источников и с учетом существующей историографической литературы раскрыты процессы формирования организационной структуры политических партий различных направлений и их роли в общественной жизни региона.

В исследовании проанализировано возникновение на территории региона в 1890-х гг. ХІХ в. кружков и групп украинского, еврейского национальных движений и общерусского социалистического движения в рамках политизации общественного движения в Российской империи. Установлено, что собственно организации политических партий появились лишь с 1901 г. К началу революции 1905-1907 гг. в Черниговской губернии формируется сеть местных нелегальных партийных групп, в основном леворадикального направления, а также сионистских. Лидировали по количеству организаций, участников и активности работы в эти годы РСДРП, Революционная украинская партия и Бунд. С 1903 г. на юге губернии появились анархисты. Активизировалось в 1904-1905 гг. также земское движение.

Провозглашение политических свобод осенью 1905 г. внесло значительные изменения в политико-партийную структуру региона: сформировались организации либеральных партий, прежде всего кадетов, в первой половине 1906 г. появились первые группы консервативно-монархического движения, объединившиеся в 1907 г. вокруг отделов Союза русского народа. В 1906-1907 гг. усилилась деятельность эсеров, организации РСДРП перешли под руководство Украинского социал-демократического союза «Спилка». Часть бывших эсдеков и эсеров в конце 1906 – начале 1907 гг. сформировали группы эсеров-максималистов, что действовали в регионе до 1910 г. Выявлена также популярность среди местного крестьянства представителей Трудовой группы Государственной думы.

В диссертации проанализировано особенности развития партийных организаций в годы столыпинской реакции. В это время деятельность большинства партийных организаций прекратилась или затихла, кроме Союза русского народа, пережившего в 1907-1908 гг. пик своей численности и активности. Из либеральных общерусских организаций остались лишь

кадеты и октябристы, которые в деятельности ориентировались на партии парламентского типа. Активную нелегальную и легальную культурно-просветительскую работу ведут в 1907-1914 гг. Общество украинских прогрессистов и сионистские кружки. Леворадикальные партии в 1907-1908 гг. продолжили попытки возобновления революционной борьбы и после подавления свернули свою деятельность. Часть их (УСДРП, сионисты-социалисты, анархисты, максималисты) к 1910-1911 гг. исчезла вовсе.

В условиях общественного подъема в 1912-1914 гг. произошел распад местных отделов октябристов и Союза русского народа. Функционировали две группы Всероссийского национального союза. Возобновили работу организации РСДРП (в основном большевиков), российских и украинских эсеров, поалей-сионистов, но в намного меньшем масштабе, чем в 1904-1907 гг. Установлено возрастание роли украинского вопроса в общественно-политической жизни региона к началу Первой мировой войны. Увеличилась активность украинских и еврейских национальных организаций умеренного и радикального направления сравнительно с предыдущими периодами.

Ключевые слова: политические партии, местные партийные организации, север Левобережной Украины, Первая российская революция 1905-1907 гг., столыпинская реакция, украинский вопрос.

Kryvobok O.P. The activity of political parties and organizations on the north of the Left bank of Ukraine in the end of XIX – beginning of XX centuries. – Manuscript.

The thesis for Candidate's degree on historical sciences, specialty 07.00.01 – History of Ukraine. – M. P. Dragomanov National Pedagogical University. – Kyiv, 2009.

The thesis is dedicated to complex analysis of activity specification of the Russian, Ukrainian and Jewish political local organizations on the north of the Left bank of Ukraine. The research lights up the role of the noted political forces in region public life on base of analysis of archived and published sources, historiographic literature. The main characteristics of political force's information and propaganda work among the public are found out. Much attention is devoted to the interaction of the parties with population, the power, other parties and parties' participation in the elections. The forming and building of the organized territorial structure of separate political parties are analyzed. The treating Ukrainian question by the local political organizations is revealed. The regional peculiarities of the development of political parties' activity in the periods of XIX-XX cent., Russian Revolution the First 1905-1907, Stolypin's reaction are found out.

Key words: political party, local political organizations, the north of the Left bank of Ukraine, Russian Revolution the First 1905-1907, Stolypin's reaction, Ukrainian question.

Підписано до друку 11.03.09 р.

Формат 60x90/16.

Папір офсетний.

Гарнітура Computer Modern.

Ум. друк. арк. 0,9

Тираж 100 прим.

Замовлення №

Видавництво

Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя.

м. Ніжин, вул. Воздвиженська 3/4.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи ДК №2137 від 29.03.05 р.

8(04631) 7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@mail.ru

Дроздов И.Г. Аграрные волнения и карательные экспедиции в Черниговской губернии в годы первой революции 1905-1906 гг. / И. Дроздов. – М.; Л., 1925. – 189 с.; Щербаков В. Нарис з історії соціал-демократії на Чернігівщині (1902-1917) / В. Щербаков. – Харків, б.в., б.р. – 219 с.

Маленко Є.Ю. Більшовики Сумщини в період між Першою і Другою буржуазно-демократичними революціями в Росії (червень 1907 р. – лютий 1917 р.). / Є.Ю. Маленко. – Суми: Облдрукарня, 1963. – 30 с.; Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації [Редкол.: О.І. Дериколенко та ін.]. – К.: Політвидав України, 1970. – 414 с.; Очерки истории Брянской организации КПСС / Редкол. В.А. Смирнов и др. – Тула: Приокское книжное издательство, 1982. – 542 с.; Диренок Е.Д. Полесская организация большевиков в борьбе против царизма (1903 - март 1917 гг.) / Е.Д. Диренок. – Минск: Беларусь, 1965. – 200 с. Історія міст і сіл УРСР: в 26 т. – К.: Інститут історії АН УРСР, 1969-1973. – . – Т.: Київська область. – 1971. – 791 с.; – Т.: Чернігівська область. – 1972. – 780 с.; – Т.: Сумська область. – 1973. – 694 с.

(євченкоР

Шевченко В.М. До історії діяльності РУП на Чернігівщині / В.М. Шевченко, Т.П. Демченко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 6. – С.3-7; Наумов С. Глухівська організація РУП-УСДРП та її література / С. Наумов // Сіверянський літопис. – 2005. – № 2-3. – С.3-15. 'ернігівщинаЮ

Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К.: УРЕ ім. М.П. Бажана, 1990. – 1006 с.; Маленко Е.Е. и др. Конотоп: Путеводитель / Е.Е. Маленко, Л.Г. Марченко, А.А. Муркина. – Харків: Прапор, 1990. – 130 с.; Балабай В.І. На землі ічнянській / В.І. Балабай. – Ніжин: Аспект-Поліграф, 2005. – 288 с.

Демченко Т.В. Нариси з історії Чернігівщини. Від найдавніших часів до наших днів: Випуск 3. Чернігівщина на початку ХХ століття. 1900 – 1917 рр. / Т.В. Демченко, В.І. Онищенко. – Чернігів, 1998. – 66 с.

Наумов С.О. Український політичний рух на Лівобережжі (90-і рр. ХІХ ст. – лютий 1917 р.) / С.О. Наумов. – Харків: ХНУ, 2006. – 344 с.

Общественное движение в России в начале ХХ века [под ред. Л. Мартова, П. Маслова, А. Потресова]. – Т. 3, Кн. 5. Партии, их состав, развитие и проявление в массовом движении, на выборах и в Думе. – СПб, б. в., 1914.

Белоконский И.П. Земство и конституция / И.П. Белоконский. – М., б.в., 1910. – 184 с.; Кульчицкий Л. Современный анархизм. Изложение, источники, критика / Л. Кульчицкий. – Б. м., б. в., 1907.

Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. – Т. 1. Революційна Українська партія (РУП) / О. Гермайзе. – Б. м.: Книгоспілка, 1926. – 389 с.; Риш А. Очерки по истории «Спилки» / А. Риш // Летопись революции. – 1925. – № 2. – С.125-173.; його ж. Очерки по истории «Спилки» // Летопись революции. – 1925. – № 3. – С.77-106.

Бухбиндер Н.А. История еврейского рабочего движения в России / Н.А. Бухбиндер. – М.: Академиздательство, 1925. – 388 с.; 1905. Еврейское рабочее движение. Обзор, материалы и документы / Сост. А.Д. Киржниц. – М.; Л.: Госиздат, 1928. – 407 с.

Генкин И.И. Среди преемников Бакунина (Заметки по истории российского анархизма) / И.И. Генкин // Красная летопись. – 1927. – № 1. – С.170-205.; Сандомирский Б. Торжество антимилитаризма (К истории анархистского движения) / И.И. Генкин – М., 1920. – 64 с.; Залежский В. Монархисты / В. Залежский. – Харьков: Пролетарий, 1929. – 75с.

Комин В.В. Анархизм в России / В.В. Комин. – Калинин: Обл. типография, 1969. – 244 с.; Шелохаев В.В. Кадеты – главная партия либеральной буржуазии в борьбе с революцией 1905-1907 гг. / В.В. Шелохаев. – М.: Наука, 1983. – 327 с.; Шелохаев В.В. Партия октябристов

в период первой русской революции. – М.: Наука, 1987. – 158 с.; Колесниченко Д.А. Трудовики в период первой российской революции / Д.А. Колесниченко. – М.: Наука, 1985. – 320 с.

Политические партии России в период революции 1905-1907 гг. Количественный анализ: Сб. ст. – М.: Институт истории АН СССР, 1987. – 244 с.; Киселев И.Н. Политические партии в России в 1905-1907 гг. : численность, состав, размещение (Количественный анализ) / И.Н. Киселев, А.П. Корелин, В.В. Шелохаев // История СССР. – 1990. – № 4. – С.71-88.

Курас И.Ф. Торжество пролетарского интернационализма и крах мелкобуржуазных партий на Украине / И.Ф. Курас. – К.: Наукова думка, 1978. – 315 с.

Феденко Р

Феденко П. Український рух у 20 столітті / П. Феденко. – Лондон: Наше слово, 1959. – 267 с.; Моргун О. Українські діячі в земствах / О. Моргун // Український історик. – № 1-3 (21-23). Рік VI. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1969. – С.57-64.

Лебеденко О.М. Анархізм в Україні (XIX – початок XX ст.) / О.М. Лебеденко – К.: б. в., 1994. – 76 с.; його ж : История анархизма в Украине (кон. XIX – нач. XX вв.) – К.: Інститут історії НАНУ, 1995. – 192 с.

Головченко В.І. Від "Самостійної України" до союзу визволення України: Нариси з історії української соціал-демократії початку XX ст. / В.І. Головченко. – Харків: Майдан, 1996. – 190 с.; Бевз Т.А. Між романтизмом і реалізмом (сторінки історії УПСР) / Т.А. Бевз. – К.: ППІЕНД, 1999. – 271 с.

Борисенко В.Й. Суспільно-політична діяльність учителів і учнівської молоді України в 1900 – першій половині 1907 років / В.Й. Борисенко, Г.А. Непомняща. – К.: вид-во НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – 149 с.

Журба М.А. Етніонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20-30 рр. XX ст.). – 2-е вид., допов. / М.А. Журба. – К.: Наук. світ, 2002. – 499 с.

Стрілець Р

Стрілець В.В. Українська радикально-демократична партія: витоки, ідеологія, організація, діяльність (кінець XIX століття – 1939 р.) / В.В. Стрілець. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2002. – 361 с.

Гусев В.І. Бунд в суспільнополітичному житті України (кінець XIX ст. – 1921 р.): Дис. ... д-ра іст. наук / В.І. Гусев. – К., 1999. – 396 с.

Найман О.Я. Єврейські партії та об'єднання України (1917-1925). / О.Я. Найман. – К.: ППІЕНД, 1998. – 196 с.

Білоус А.О. Діяльність конституційно-демократичної партії в Україні під час першої російської революції (1905-1907 рр.): Дис. ... к.і.н. / А.О. Білоус. – К., 1993. – 217 с.

Самойлов Р\$Ю

Самойлов Ф. Національна програма російських конституційних демократів на початку XX ст.: українське та польське питання / Ф. Самойлов // Україна і Польща в XX столітті: проблеми і перспективи взаємовідносин. Зб. наукових праць / За ред. П.М. Чернеги. – Київ; Краків: НПУ ім. М.П. Драгоманова, 2002. – С.23-28.

Степанов Р!Ю

Степанов С.А. Черная сотня в России. 1905-1914 гг. / С.А. Степанов. – М.: Изд-во ВЗПИ, 1992. – 330 с.

Омельянчук И.В. Черносотенное движение в Российской империи (1901-1914) / И.В. Омельянчук. – К.: МАУП, 2006. – 744 с.

Павко А.І. Політичні партії, організації в Україні кінця XIX ст. – початок XX століття: зародження, еволюція, діяльність, історична доля / Відп. ред. Б.І. Андрусин. – К., 1999. – 247 с.; Павко А.І. Повчальний досвід вітчизняної історії: Політичні партії і організації у

громадському житті України модерної доби / А.І. Павко. – К.: Видавництво «Плеяди», 2002. – 552 с.

Політична історія України: в 6 т. / Редкол.: І.Ф. Курас та ін.

– К.: Генеза, 2002. – . – Т. 1. На зламі століть (кінець ХІХ ст. – 1917 рік). – 2002. – 424 с.

Конституционно-демократическая партия. Съезд 12-18 октября 1905 г. – СПб, 1905. – 14 с.;

Материалы к истории еврейского рабочего движения. Вып. I. – Спб.: Трибуна, 1906; Сборник

клуба русских националистов. Вып. IV и V. – К., 1913. – 420 с.; Свод постановлений

Черниговского Губернского Земского Собрания 1900-1909 годов. – Т. 1. / Сост.

В.М. Хижняков. – Чернигов: Типография губернского земства, 1912. – 567 с.

!оюзР усскогоР

Союз Русского Народа по материалам чрезвычайной следственной комиссии Временного

правительства 1917 г. / Сост. А. Черновский. – М.; Л.: Государственное изд-во, 1929;

Хрестоматія з історії Чернігівщини / Упор.: М.С. Чуприна, Ю.Я. Сіментов. – К.: Радянська

школа, 1969. – 162 с.

Правые партии. 1905-1917. Документы и материалы: в 2 т. – М.: РОССПЭН, 1998. – Т. 1.

1905-1910 гг. – 1998. – 720 с.; Т. 2. 1911-1917 гг. – 1998. – 816 с.; Партия «Союз 17 октября».

Протоколы съездов, конференций и заседаний ЦК: в 2 т. – М.: РОССПЭН, 1996.

– Т. 1. Протоколы съездов и заседаний ЦК. 1905-1907 гг. – 1996. – 408 с.; Либеральное

движение в России. 1902-1905. – М.: РОССПЭН, 2001. – 648 с.

Письма Азефа: 1893-1917 / Сост. Д.Б. Павлов, З.И. Перегудова. – М.: Терра, 1994. – 287 с.;

І.Л. Шраг. Документи і матеріали. – Чернігів, б. в., 1997. – 163 с.

1905 ЗодР =аР

1905 год на Конотопщине: Сб. документов и воспоминаний. – Конотоп: тип.

Окрместхоза, 1925. – 85 с.; Революционная борьба в Гомельской губернии. Исторические

материалы. – Выпуск 1. – Гомель: Госиздат, 1921. – 173 с.; Черлунчакевич Н. Социал-

демократическая организация 1904-1906 г. на Черниговщине / Н. Черлунчакевич // Летопись

революции. – 1925. – № 4. – С.7-20.

Грінченкова М. Чернігівська українська громада. Спогади / М. Грінченкова, А. Верзилів //

Чернігів і Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали / під ред. ак. М. Грушевського.

– К.: Державне вид-во України, 1928. – С.463-487; Ковалевський М. При джерелах боротьби.

Спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Іннсбрук, б. в., 1960. – 717 с.; Локоть Т.В.

Первая Дума. Статьи, заметки и впечатления бывшего члена Государственной думы /

Т. Локоть. – М.: Польза, 1906. – 368 с.; Хижняков В.М. Воспоминания земского деятеля /

В.М. Хижняков. – Пг.: Огни, 1916. – 251 с.

Данилов В.В. Воспоминания о Нежинской гимназии конца 19 стол. / В.В. Данилов //

Література та культура Полісся: Ніжинська вища школа. 1820-1990. – Вип. 1. – Ніжин, 1990. –

С.63-73; Дудко Ф. Моя молодість (сторінки автобіографії) / Ф. Дудко. – Нью-Йорк; Джерзі-

сіті: Свобода, 1965. – 87 с.; Спогади про Михайла Коцюбинського. – Вид. 2-ге, доп. – К.:

Дніпро, 1989. – 279 с.

PAGE

PAGE

PAGE

PAGE